

Wypożyczanie międzybiblioteczne w Bibliotece Narodowej - wczoraj i jutro

Dorota Fortuna

Biblioteka Narodowa w Warszawie

Streszczenie

Artykuł stanowi refleksję nad zmianami zachodzącymi w wypożyczaniu międzybibliotecznym z perspektywy centralnej biblioteki państwa - Biblioteki Narodowej. Tradycyjne formy są stopniowo zastępowane przez udostępnianie cyfrowe, a zmiany te są warunkowane oczekiwaniami użytkowników bibliotek. W Bibliotece Narodowej ważnym zadaniem jest łączenie jej statutowych obowiązków: archiwizowania i ochrony zasobu bibliotecznego z udostępnianiem. Problematykę omówiono w oparciu o trzyletnie doświadczenie funkcjonowania cyfrowej wypożyczalni Academica.

Słowa kluczowe

Biblioteka Narodowa, Academica, wypożyczanie międzybiblioteczne, wypożyczalnia cyfrowa

Wypożyczanie międzybiblioteczne jest formą współpracy, która pozwala na zaspokojenie potrzeb czytelnika bez konieczności zakupu materiałów bibliecznych. Funkcjonuje ono zarówno w dużych bibliotekach akademickich, jak i niewielkich - publicznych. Czynnikiem inicjującym podjęcie działań w kierunku wypożyczenia materiałów z innej biblioteki jest zawsze zamówienie czytelnika. Większość instytucji chętnie współpracuje i wypożycza materiały. Należy do nich także Biblioteka Narodowa.

Przedmiotem refleksji w niniejszym artykule będą wypożyczenia międzybiblioteczne widziane z perspektywy kilku ostatnich lat działania Zakładu Wypożyczania Krajowego i Zagranicznego Biblioteki Narodowej (ZWKiZ). W tym okresie zachodziły bowiem znaczące zmiany w wypożyczaniu międzybibliotecznym realizowanym przez narodową księżnicę.

Pierwsze kontakty autorki z wypożyczalnią miały miejsce w czasie, gdy większość zamówień wpływała już drogą elektroniczną, z wykorzystaniem poczty e-mail, a prawie wszystkie biblioteki udostępniały swoje katalogi w Internecie. Dostęp do informacji o zbiorach był wobec tego bardzo szeroki, zamówienia docierały do adresata szybko i niemalże natychmiast można było uzyskać odpowiedź. Pozostawało oczekiwanie na realizację, a jej termin był uzależniony od wewnętrznych procedur i czasu, którego potrzebowała Poczta Polska na dostarczenie przesyłki. Oczekiwanie na zamówione materiały, pomimo że zdecydowanie krótsze w porównaniu z erą rewersów okrężnych, było jednak często zbyt długie. Poza tym wypożyczanie wiązało się z kosztami ponoszonymi przez biblioteki, a beneficjentami wydatków była wspomniana już poczta i producenci kopert, pudeł, folii bąbelkowej i innych materiałów służących do bezpiecznego pakowania materiałów na czas transportu.

W takich okolicznościach powstawał pomysł stworzenia wypożyczalni, która będzie realizowała zamówienia czytelników w czasie nie dłuższym niż 2-3 dni. Digitalizacja zbiorów i tworzenie bibliotek cyfrowych nie rozwiązywało tego problemu w pełni. Zasoby, które mogły być w nich udostępniane, to przede wszystkim publikacje z domeny publicznej. Czytelnicy najczęściej jednak poszukują publikacji współczesnych, których ochrona prawnoautorska nie wygasła, i one są przedmiotem wypożyczeń międzybibliotecznych. W odpowiedzi na te potrzeby powstała *Academica* - cyfrowa wypożyczalnia publikacji naukowych. W ramach niej działa sieć terminali, za pośrednictwem których można zgodnie z prawem udostępniać utwory chronione prawem autorskim [1].

Niniejszy artykuł jest próbą porównania wypożyczania międzybibliotecznego w Bibliotece Narodowej przed uruchomieniem *Academiki* i po prawie trzech latach jej działania, z refleksją na temat zaobserwowanych zmian i przyszłości.

Regulamin wypożyczania międzybibliotecznego obowiązujący w Bibliotece Narodowej [2] wskazuje biblioteki uprawnione do korzystania ze zbiorów narodowej ksiąźnicy, ściśle określa materiały biblioteczne, które podlegają wypożyczeniom oraz zasady składania zamówień i sposoby ich realizacji. Katalog instytucji uprawnionych do wypożyczania z Biblioteki Narodowej został ograniczony do bibliotek głównych wyższych uczelni publicznych, bibliotek urzędów centralnych, Polskiej Akademii Nauk, publicznych i pedagogicznych bibliotek wojewódzkich (w tym posiadających status wojewódzkich przed reformą administracyjną z 1998 r.). Poza tym zgodnie z regulaminem: „Biblioteki zobowiązane są do przestrzegania właściwej drogi przy składaniu zamówienia w Bibliotece Narodowej; dopiero po wyczerpaniu wszystkich możliwości wypożyczenia potrzebnej publikacji w innych bibliotekach polskich niezrealizowany rewers można przesać do BN” [3].

Podobne ograniczenia dotyczą wypożyczanych materiałów: „wypożycza się książki polskie i polonika zagraniczne wydane po 31 grudnia 1948 r. i posiadane przez Bibliotekę Narodową przynajmniej w dwóch egzemplarzach; książki obce wydane po 31 grudnia 1948 r.; niektóre dokumenty życia społecznego wydane po 31 grudnia 1948 r. [...]; mikrofilmy [...]” [4]. W ramach wypożyczeń międzybibliotecznych nie udostępnia

się: egzemplarzy archiwalnych, publikacji wydanych w latach 1801-1948, druków szczególnie chronionych, gazet i czasopism, egzemplarzy z księgozbiorów podręcznych itd.

Równie ważna jest ścieżka zamówienia - w Bibliotece Narodowej realizowane są rewersy na materiały niedostępne w innych bibliotekach, po wyczerpaniu możliwości wypożyczenia z innej placówki. W świetle regulaminu mniejsze biblioteki publiczne powinny w pierwszej kolejności kierować swoje zapytania do bibliotek powiatowych, wojewódzkich i dużych naukowych w swoim regionie. Procedura ta jest niestety bardzo czasochłonna. W efekcie, pomimo dużej życzliwości pracowników ZWKiZ, nie wszystkie zamówienia skierowane do Biblioteki Narodowej są realizowane. Ograniczenie katalogu bibliotek i wprowadzenie zasady, że Biblioteka Narodowa wypożycza zbiory dopiero wówczas, gdy nie jest możliwe ich pozyskanie z innych bibliotek, wynika głównie z potrzeby przeciwdziałania rozproszeniu zbiorów i zapewnienia dostępu do materiałów czytelnikom własnym. Ważnym czynnikiem warunkującym te ograniczenia jest również ustawowy obowiązek wieczystego archiwizowania przechowywanych materiałów bibliotecznych [5].

Od kilku lat obserwuje się tendencję zniżkową w liczbie zamówień kierowanych do Biblioteki Narodowej. Dane ujęte w Tab. 1 ilustrują, jak kształtowało się wypożyczanie tradycyjne w wybranych latach: 2012 (w ZWKiZ prowadzone było tylko wypożyczanie tradycyjne), 2014 (rok, w którym została uruchomiona *Academica*), 2016 i pierwsze półrocze 2017 r. (półrocze ze względu na duże zmiany zachodzące w tym roku).

zamówienia	2012		2014		2016		I półr. 2017	
	złożone	zrealizowane	złożone	zrealizowane	złożone	zrealizowane	złożone	zrealizowane
książki		2991		2278		2298		1073
kopie		67		136		105		53
mikrofilmy		1113		724		347		112
RAZEM	4817	4171	3525	3138	3036	2750	1484	1238
średnia mies.		348		262		229		206

**Tab. 1. Zamówienia złożone i zrealizowane w formie tradycyjnej:
książki (tu też czasopisma i druki ulotne), kopie (ksero), mikrofilmy.
Źródło: dane własne.**

Autorka chciałaby zwrócić uwagę na kilka aspektów, które pozwolą na porównanie zasad wypożyczania tradycyjnego z zasadami korzystania z *Academiki*. Regulamin cyfrowej wypożyczalni *Academica* jest dostępny online pod adresem academica.edu.pl. Zgodnie z § 2 ust. 1 tego regulaminu jedynym warunkiem, jaki musi spełnić biblioteka, która zamierza przystąpić do *Academiki*, jest umiejscowienie jej siedziby na terenie Rzeczypospolitej Polskiej [6]. Nie ma tu żadnych dodatkowych kryteriów określających typ biblioteki czy jej wielkość.

Dodatkowo nowelizacja *Ustawy z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych* otworzyła nowe możliwości, a mianowicie rozszerzyła wykaz instytucji, które mogą udostępniać zbiory za pośrednictwem terminali. Wcześniej były to tylko biblioteki, muzea i archiwa, a obecnie także: instytucje oświatowe, uczelnie, instytuty badawcze, instytuty naukowe Polskiej Akademii Nauk [7].

Pod względem udostępnianych zbiorów *Academica* również oferuje znacznie więcej, niż można uzyskać w tradycyjny sposób. W zasobach Akademiki znajduje się obecnie ponad 2 miliony obiektów, w tym ponad 1 155 000 publikacji naukowych chronionych prawem autorskim, ze wszystkich dziedzin wiedzy (w tym monografie, podręczniki, skrypty, artykuły i całe numery czasopism). Zbiór ten stale się powiększa. Dla porównania - na dzień otwarcia (w listopadzie 2014 r.) w *Academicie* udostępniono 471 000 publikacji.

Ponadto *Academica* oferuje wyszukiwanie pełnotekstowe, czyli w przeciwieństwie do wyszukiwania w katalogu, użytkownik nie musi znać autora, tytułu, czy innych danych bibliograficznych. Wystarczy wprowadzić wyrażenie w dowolnej formie gramatycznej, a system przeszuka metadane oraz pełne teksty publikacji, uwzględniając przy tym np. fleksję. Nie jest to jednak zbiór idealny, ponieważ nie każdy użytkownik znajdzie w nim poszukiwane materiały. Z tego powodu *Academica* oferuje możliwość skanowania materiałów „na życzenie”. Na stronie wypożyczalni został udostępniony formularz „Sugestia”, za pomocą którego każdy użytkownik może zgłosić swoje propozycje. Dodatkowo ZWKiZ przyjmuje zamówienia bezpośrednio od bibliotekarzy. Digitalizacja na zamówienie dotyczy przede wszystkim książek.

W okresie dwóch miesięcy (maj - czerwiec 2017 r.) na zamówienie bibliotek udostępniono w tej formie 72 tytuły. Wykonywanie cyfrowych wersji czasopism też jest realizowane, ale trwa znacznie dłużej. Dzieje się tak, ponieważ nie skanuje się pojedynczych zeszytów, tylko pełne zasoby tytułów. Wyjątkiem był wspólny projekt Biblioteki Narodowej i Biblioteki Głównej Politechniki Warszawskiej, w ramach którego wprowadzono metadane i zeskanowano czasopisma naukowe z listy MNiSW, ograniczając zakres czasowy do lat 2002-2014 (kryterium była aktualność publikacji). *Academica* ma duże szanse wyeliminować konieczność wypożyczania i korzystania z mikrofilmów. Jeszcze kilka lat temu ich wypożyczanie stanowiło znaczną część wypożyczeń międzybibliotecznych realizowanych w Bibliotece Narodowej, ale podjęto działania w kierunku zeskanowania zbiorów utrwalonych na mikrofilmach. Dotyczyło to przede wszystkim czasopism z XIX i początku XX w. W wyniku podjętych działań liczba zamówień zrealizowanych w formie wypożyczenia mikrofilmu stale spada (zob. Tab. 1).

Academica to nie tylko dostęp terminalowy, lecz również ogromna baza online, pozwalająca na swobodne przeszukiwanie zasobów oraz umożliwiającą dostęp do publikacji z domeny publicznej i licencjonowanych w otwartym Internecie. W ostatnim czasie obserwujemy wyraźny wzrost korzystania z Akademiki na terminalach oraz wzrost odwiedzin na stronie www. Tendencje te ilustruje Tab. 2. Zwraca uwagę znaczny wzrost średniej miesięcznej liczby przeczytanych publikacji na terminalach - z 371 w 2016 roku do 1042 w roku 2017.

	Liczba przeczytanych publikacji	
	2016	I półr. 2017
Academica		
terminale	4449	6250
online	brak danych	23365
razem	4449	29615
średnia mies. terminale	371	1042
średnia mies. online	brak danych	3894

Tab. 2. Liczba przeczytanych publikacji (tytułów) na terminalach Academica i w otwartym dostępie (www.academica.pl)

Źródło: dane własne.

Warto przyrzeć się także porównaniu wypożyczeń tradycyjnych (liczba zamówień zrealizowanych) z udostępnianiem za pośrednictwem Akademiki (liczba przeczytanych publikacji) na terminalach i w Internecie (na stronie www.academica.edu.pl). Kwestie te przedstawia Tab. 3. Średnia miesięczna wypożyczeń tradycyjnych i cyfrowych przypadająca na jedną bibliotekę aktywnie uczestniczącą w wypożyczeniach międzybibliotecznych wyniosła odpowiednio 8 i 36. Przy czym rozpiętość danych jest dość duża, od 182 publikacji otwartych na terminalach w jednej z najaktywniejszych bibliotek (I półr. 2017), do pojedynczych odwiedzin w innych bibliotekach.

	2016			I półr. 2017		
	tradycyjne	Academica - terminale	Academica - online	tradycyjne	Academica - terminale	Academica - online
wypożyczenia						
razem	2750	4449	brak danych	1238	6250	23365
średnia mies.	229	371	brak danych	206	1042	3894

Tab. 3. Porównanie wypożyczeń tradycyjnych i cyfrowych w 2016 r. i I półroczu 2017 r.

Źródło: dane własne.

Średnia liczba zamówień zrealizowanych w formie tradycyjnej w 2016 r. wynosiła 229, w I półroczu 2017 r. - 206. Obserwujemy więc spadek, który rozpoczął się jeszcze przed uruchomieniem Akademiki (zob. Tab. 1), a obecnie jest on wzmacniany przez zmianę formy realizacji. Z końcem kwietnia 2017 r. w ZWKiZ zostały wprowadzone nowe procedury udostępniania materiałów zamawianych przez biblioteki krajowe. Każde zamówienie jest analizowane pod kątem możliwości szybkiego skanowania i udostępnienia w wersji cyfrowej. Czas, który jest potrzebny na udostępnienie cyfrowej wersji publikacji za pośrednictwem Akademiki, wynosi maksymalnie 4 dni. Niektóre biblioteki nie rezygnują jednak z wypożyczenia w formie tradycyjnej - najczęściej uzasadniają tę decyzję preferencjami czytelnika. Nierzadkie są też sytuacje, że biblioteki nienależące do systemu zamawiają publikacje do skanowania i kierują swoich czytelników do najbliższej biblioteki, w której znajduje się terminal Akademiki.

Zakład Wypożyczania Krajowego i Zagranicznego uczestniczy w wypożyczaniu międzybibliotecznym na dwa sposoby równolegle. Zamówienia na publikacje, które można sprawnie zeskanować, realizuje udostępniając je w Academic, pozostałe zaś - w formie tradycyjnej. Podsumowując, ZWKiZ dąży do rozwijania międzybibliotecznych wypożyczeń cyfrowych. Działania te mają uzasadnienie w ustawowych obowiązkach Biblioteki Narodowej, która jako narodowa ksiądnica ma przede wszystkim gromadzić, przechowywać i archiwizować narodowy zasób biblioteczny. Udostępnianie w formie cyfrowej łączy te zadania z kolejnym - z udostępnianiem użytkownikom. „Wczoraj” w wypożyczaniu międzybibliotecznym Biblioteki Narodowej publikacje podróżowały po kraju w paczkach, narażone na zniszczenie i zagubienie, w czasie podróży niedostępne dla czytelników. Obraz „jutra” to publikacje na terminalach w bibliotekach całego kraju, dostępne natychmiast lub po zgłoszeniu na nie zapotrzebowania, bez ryzyka zniszczenia, bez dodatkowych kosztów, z ogromnymi możliwościami wyszukiwania.

Przypisy:

[1] *Ustawa z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych*. Dz. U. 2017, poz. 880. Art. 28 ust. 1.: „Instytucje oświatowe, uczelnie, instytuty badawcze prowadzące działalność, o której mowa w art. 2 ust. 3 ustawy z dnia 30 kwietnia 2010 r. o instytutach badawczych (Dz. U. z 2016 r. poz. 371, 1079, 1311 i 2260 oraz z 2017 r. poz. 202), instytuty naukowe Polskiej Akademii Nauk prowadzące działalność, o której mowa w art. 50 ust. 4 ustawy z dnia 30 kwietnia 2010 r. o Polskiej Akademii Nauk (Dz. U. z 2016 r. poz. 572, 1311, 1933 i 2260 oraz z 2017 r. poz. 624), biblioteki, muzea oraz archiwa mogą:

[...] 2) zwielokrotniać utwory znajdujące się we własnych zbiorach w celu uzupełnienia, zachowania lub ochrony tych zbiorów,

3) udostępniać zbiory dla celów badawczych lub poznawczych za pośrednictwem końcówek systemu informatycznego (terminali) znajdujących się na terenie tych jednostek [...].”

Zob. *Ustawa z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych* [online], Dz. U. 1994, Nr 24, poz. 83. [dostęp: 2017-09-28]. Dostępny w World Wide Web:

<http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19940240083>.

[2] Zarządzenie Nr 45/2007 Dyrektora Biblioteki Narodowej z dnia 21 czerwca 2007 r. w sprawie wprowadzenia Regulaminu wypożyczania międzybibliotecznego zbiorów XIX-XXI w. obowiązującego w Bibliotece Narodowej [online], 2007 [dostęp: 2017-09-28]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.bn.org.pl/programy-i-uslugi/wypozyczenia-miedzybiblioteczne/zasady-wypozyczania-krajowego-i-zagranicznego>.

[3] Tamże.

[4] Tamże.

[5] Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach. Dz. U. 1997, Nr 85, poz. 539 z późniejszymi zmianami. Art. 17. ust. 1.: „Do zadań Biblioteki Narodowej należy prowadzenie działalności bibliotecznej, bibliograficznej, naukowej, informacyjnej, konserwatorskiej, poradniczej, wydawniczej, wystawienniczej i usługowej, a w szczególności: 1) gromadzenie, opracowywanie, udostępnianie i wieczyste archiwizowanie materiałów bibliotecznych powstałych w Polsce oraz za granicą a dotyczących Polski.”

Zob. Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach [online], Dz. U. 1997, Nr 85, poz. 539 z późniejszymi zmianami [dostęp: 2017-09-28]. Dostępny w World Wide Web: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970850539>.

[6] *Academica* [online], 2017 [dostęp: 2017-09-28]. Dostępny w World Wide Web: <https://academica.edu.pl/static/Regulamin-CWPN-Academica.pdf>.

[7] Ustawa z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych [online], Dz. U. 1994, Nr 24, poz. 83. [dostęp: 2017-09-28]. Dostępny w World Wide Web: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19940240083>.

Bibliografia:

- [1] *Academica* [online], 2017 [dostęp: 2017-09-28]. Dostępny w World Wide Web: <https://academica.edu.pl/static/Regulamin-CWPN-Academica.pdf>.
- [2] *Biblioteka Narodowa* [online], 2017 [dostęp: 2017-09-28]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.bn.org.pl/programy-i-uslugi/wypozyczenia-miedzybiblioteczne/zasady-wypozyczania-krajowego-i-zagranicznego>.
- [3] *Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 5 kwietnia 2017 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych*. Dz. U. 2017, poz. 880.
- [4] *Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach*. Dz. U. 1997, nr 85, poz. 539 wraz z późniejszymi zmianami.

Informacja o autorze

mgr Dorota Fortuna - kierownik Zakładu Wypożyczania Krajowego i Zagranicznego w Bibliotece Narodowej w Warszawie, tel. (22) 608 23 34, e-mail: d.fortuna@bn.org.pl.